

Laurențiu NISTORESCU
(Centrul de Studii
DacoRomanistice Lucus)

Ecuția etno-lingvistică de la Dunărea de Jos, în debutul instituirii hunocrației

Abstract: (The ethno-linguistic equation from the Lower Danube, at the beginning of the establishment of the Hunocracy) Year 376, autumn: After defeating the kingdom of the Ostrogoths in the previous year, the Huns attack the territories west of the Dniester, under the political-military control of the Visigoths. Despite the resistance put up by the troops of judex Athanaric, the Visigoths are overwhelmed by the Huns and an impressive number of them - 200,000, according to the sources - hastily take refuge on the right bank of the Danube, where they will cause the first European refugee crisis recorded in history. Relatively well known in its essential data, however, event history is of less interest to us here, our analysis going to emphasize the background ethno-linguistic equation, as critical analysis of the sources reveals.

Keywords: *the Lower Danube region, Daco-Romans, Goths, Huns, ethno-linguistic equation.*

Rezumat: Anul 376, toamna: După ce au înfrânt în anul precedent regatul ostrogoților, hunii atacă teritoriile de la vest de Nistru, aflate sub controlul politico-militar al vizigoților. În pofida rezistenței opuse de trupele judex-ului Athanaric, vizigoții sunt copleșiți de huni și un număr impresionant dintre ei – 200.000, potrivit izvoarelor – se refugiază în grabă pe malul drept al Dunării, unde vor provoca cea dintâi criză europeană a refugiaților consemnată de istorie. Relativ bine cunoscută în datele sale esențiale, istoria evenimentială ne interesează însă mai puțin aici, analiza noastră urmând să pună accentul pe ecuația etno-lingvistică de fundal, așa cum analiza critică a izvoarelor o relevă.

Cuvinte-cheie: *regiunea Dunării de Jos, daco-romani, goți, huni, ecuație etno-lingvistică.*

Precizări metodologice

Prin natura sa, precum și prin obiectivele acestui demers, ecuația etno-lingvistică este o problemă de demografie. Ceea ce ne propunem să evaluăm, cu titlu de model estimativ, fatalmente perfectibil, este raportul dintre principalele idiomuri aflate în uz într-un areal relativ bine determinat și o epocă istorică bine precizată, ceea ce presupune stabilirea (dată fiind natura problematicii, doar la nivel de ordin de mărime) a dimensiunilor maselor de vorbitori ai idiomurilor în cauză. Aparența de imposibilitate operațională a unui atare demers este cauzată – ne grăbim să afirmăm – doar de prejudecățile care însoțesc imaginea comună a cunoașterii realităților de la Dunărea de Jos din perioada imediat post-aureliană. Ne vom referi la acestea pe parcurs, nu înainte însă de a fixa coordonatele problematicii noastre.

Arealul de interes. Interesul nostru general este legat de regiunea Daciei clasice, nord-dunărene, însă pentru demersul de față vom fi și mai riguroși, ținând să ne elaborăm modelul doar pentru acel areal susceptibil de a se fi constituit, la finalul secolului III și pe tot parcursul secolului IV d.Hr., în formațiunea politică pe care administrația imperială de la Constantinopol pare să o fi desemnat în contemporaneitate, cu consecvență, cu termenul de Gothia¹. Acest domeniu teritorial al goților de la Dunărea de Jos – al vizigoților, pentru a fi mai exacti – s-a situat la est de provincia Dacia Augusti, deci la est de ceea ce numim în prezent *limes Alutanus/Transalutanus*; la nord de cursul fluviului Dunărea; la vest de Nistrul de Jos; respectiv, la sud (să reținem că indicațiile cardinale sunt generice și, deci trebuie ajustate pe teren în funcție de particularitățile reliefului și vecinătăților politice) de domeniul teritorial al carpilei. Avem a constata că, pe întreaga durată de manifestare a hegemoniei vizigote în acest areal, respectiv de-a lungul a circa cinci generații, aceste limite s-au menținut oarecum constante, în pofida unor tentative vădite ale conducerii politico-militare vizigote de a-și extinde autoritatea și asupra unor vecinătăți (în particular, asupra vechii provincii Dacia Augusti), precum și a încercărilor unor hegemoni regionali învecinați (gepizii și sarmații iazygi în particular) de a contesta autoritatea vizigotă în arealul menționat.

Momentul de referință. Desfășurarea evenimentială ne pune în fața unui referențial cronologic foarte exact: anul 376, când, sub presiunea hunilor, masa vizigoților de la nordul Dunării (sau cea mai mare parte a sa) se refugiază pe malul sudic al fluviului, pe teritorial eminentamente aflat sub controlul autorităților imperiale romane, în debutul a ceea ce va deveni cea mai gravă criză a refugiaților din Antichitate. Putem prezuma, ținând cont, pe de o parte, de caracterul larg-orientativ al modelului pe care ținim să-l stabilim (care, repetăm, poate reconstitui datele factuale doar la nivel de ordin de mărime), iar pe de altă parte, de modelele demografice globale utilizate pentru această epocă (al căror numitor comun este identificarea unui relativ echilibru demografic), că datele cu care operăm au valabilitate pentru, cel puțin, întreaga ultimă generație de funcționare a așezământului politico-juridic al vizigoților de la Dunărea de Jos.

Datele de operare. Izvoarele scrise ale epocii ne pun la dispoziție, din fericire, două seturi de informații privitoare la masele demografice pe care să ne întemeiem analiza. Primul este constituit din date numerice propriu-zise, care vizează anumite categorii largi ale ansamblului demografic susceptibil a fi existat pe teritoriul și la momentul stabilite ca referențiale: cea mai importantă dintre acestea fiind cifra de 200 de mii de vizigoți aflați sub comanda principelui Fritigern, care cer și primesc acceptul autorităților imperiale romane să se refugieze pe malul sudic al Dunării, în toamna anului 376 (Stanciu 2010, 821, Xenopol 2014, 292-293). A doua categorie este constituită din informații nenumerice, care pot fi valorificate în stabilirea, fatalmente

¹ Termenul se află în uz în epocă (precum și în perioada imediat următoare), însă este dificil de precizat dacă el a avut și o încărcătură oficială. Vezi și precizările privitoare la terminologie.

tot orientativă, a unor raporturi și tendințe ale fenomenelor demografice intrinseci: cităm, ca exemplu, știrile referitoare la martirizarea, în primăvara anului 372, în zona Buzăului, a lui Sava Gotul, știri din care putem deduce existența unor largi comunități autohtone, net distincte de goți, asupra cărora administrația vizigotă își exercită autoritatea din exterior (Heather 2008, 494, Popescu 2010-b, 596-597, Preda 1996, 276, Băjenaru 2010, 22).

Terminologie. Două elemente vom pune aici în discuție: denumirea de Gothia Getică pe care o vom utiliza pe parcursul demersului nostru și caracterizarea acestei formațiuni ca stat. Termenul de Gothia este utilizat în izvoarele literare ale epocii¹, cu explicită referire la organizarea politico-militară a vizigoților de la Dunărea de Jos² sau la organizarea ecleziastică de pe teritoriul asumat de aceasta³. Posteritatea imediată este însă cea care, prin Iordanes, postulează (în termenii specifici unei pledoarii marcate de tendențiozitate, firește) identitatea dintre organizarea politico-teritorială a goților și cea, precedentă, a daco-geților: *Haec Gotia, quam Daciam appellavere maiores, quae nunc, ut diximus, Gepidia dicitur* (Iordanes-Popa Lisseanu, 34/98). Preluarea formulei terminologice lansate de Iordanes necesită însă două precizări. Prima este că utilizarea termenului compus Gothia Getică este inevitabilă, în condițiile în care aceasta nu a fost singura Gothia care a funcționat în decursul istoriei pe continentul european: se știe, în Scandinavia a existat o Gothaland care a fost arealul de formare a ansamblului gotic și care și-a continuat existența până în Evul Mediu, când a devenit nucleul formativ al Suediei; de asemenea, în diferitele etape de strămutare migratorie a conglomeratului gotic de-a lungul continentului, au mai apărut, cu durate de existență mai mult sau mai puțin episodice, o Gothia crimeeană, precum și în Illiricum, Italia, Gallia, Hispania. Cea de-a doua este că, grație unui curent de afirmare a unei identități politice complementare celei imperiale romane, pe care l-a exprimat mai ales Iordanes, dar care a fost semnificativ mai răspândit în secolele IV-VI d.Hr., numai în această Gothia Getică s-a conturat un construct identitar (perdant în cele din urmă) care să exprime sinteza dintre elementul autohton getic și adstratul gotic.

Teritoriul de referință

Fapt bine știut, delimitarea politică a teritoriilor nu are, în epocile premoderne (implicit în cea pe care o avem în vedere aici), rigoarea pe care o cunoaștem astăzi. Imprecizia este încă și mai ridicată pentru teritorii asociate cu organizații politico-

¹ Excludem dintre aceste referințe literare apelativele imperiale de *Gothicus*, întrucât acestea fac trimitere la personajul colectiv etnic și nu neapărat la formațiunea politică asociată.

² Cea mai veche utilizare a termenului în sens politico-administrativ este cea de *Ripa Gothica*, consemnată în anul 335, în documentul *Anonymus Valensii* (Madgearu 2008-c, 82-83). De precizat că *Ripa Gothica* desemnează nu formațiunea politică a vizigoților, ci districtul imperial de frontieră aflat în nemijlocit contact cu aceasta.

³ Cel dintâi ierarh care poartă acest titlu este Teophilus de Gothia, participant la primul sinod ecumenic din anul 325 (Zugravu 2008, 171-177).

juridice primitive, așa cum sunt cele din Barbaricum. Gothia Getică constituie, totuși, o relativă excepție, deopotrivă datorită situării sale în imediata contiguitate a frontierei Imperiului Roman și, respectiv, datorită unor particularități geografice. Vom începe cu granița de vest, pe care ne-o dezvăluie informațiile asociate chiar cu momentul apariției hunilor în vecinătatea Gothiei Getice. În cadrul eforturilor de apărare a frontierelor regatului său, regele Athanaric îi trimite în inspecție de-a lungul Nistrului, în amonte, pe ofițerii vizigoți Munderich și Lagarimanus, care acoperă prin observație directă un sector de frontieră până la miliarul al 20-lea (Ioniță 1982, 48, Wolfram-Dunlap 1990, 70, Jones et alii 1971, 493). Așadar, în ajunul invaziei hunilor, Nistrul de Jos se relevă a fi nu doar o frontieră naturală, ci una administrată (ea este dublată de un drum amenajat cu miliare – borne de distanță). Mai mult: având în vedere faptul că traseul acoperit de inspectorii militari ai lui Athanaric reprezintă aproximativ jumătate din distanța dintre vărsarea Nistrului și capătul dinspre fluviu al așa-numitului Val al lui Traian de Nord¹, putem deduce că *limes*-ul care străbate Basarabia între satul Copanca pe Nistru și localitatea Leova pe Prut constituia, la rândul său, o parte a sectorului nordic de frontieră al regatului condus de vizigoți. Litoralul maritim dintre limanul Nistrului și ceea ce era încă desemnat pe atunci drept insula Peuce (Delta Dunării de astăzi) constituia, la rândul său, un alt segment „natural” al frontierei vestice a Gothiei Getice.

Calitatea de frontieră naturală o avea, formal, și sectorul maritim al Dunării, de la confluența cu Siretul până la vărsarea în mare. Avem a lua în calcul însă posibilitatea extrem de consistentă ca funcția de demarcație dintre domeniul teritorial geto-gotic și cel al Imperiului Roman să fi fost preluată de așa-numitul Val al lui Traian de Sud, cel puțin pentru perioadele în care relațiile goto-romane erau non-conflictuale: amenajat în prima parte a secolului II², acest *limes* avea rolul de delimitare administrativă și protecție primară³ pentru fortificația Aliobrix și așezările imperiale dependente de aceasta de pe malul nordic al Dunării maritime⁴, asigurând totodată controlul exclusiv al autorităților imperiale asupra navigației pe fluviu⁵. Segmentul sudic al frontierei Gothiei Getice era prelungit prin cursul de câmpie al râului Musaeon/Buzău, o delimitare importantă și pentru Imperiul Roman, care țintea să controleze drumul

¹ Exprimată în unitățile de măsură ale epocii, distanța totală dintre cele două puncte de reper este de 46 de mile.

² În afara argumentelor de ordin logico-istoric, această datare este susținută și de recente analize pedologice (care au pus în evidență compuși databili pentru acest orizont cronologic). Vezi Matveev-Vornic 2022, 300-301.

³ Fapt bine stabilit, un *limes* funcționa în primul rând ca o cale strategică de comunicare, în secundar ca un filtru al interacțiunilor cu Barbaricum-ul și doar marginal ca o barieră de apărare. Vezi și Matveev-Vornic 2022, 283-305.

⁴ Împărtășim opinia că valul de pământ Siret-Tulucești, de la vest de gura Prutului, constituia o prelungire a Valului lui Traian de Sud, având aceeași funcție în raport cu avanpostul roman de la Dinogetia.

⁵ La Noviodunum își avea de altfel sediul flota imperială dunăreană, *Classis Flavia Moesica*, ceea ce făcea cu atât mai necesară existența unui avanpost pe celălalt mal.

comercial de pe cursul acestuia spre depresiunile intracarpatică. De altfel, pe acest traseu a fost amenajat și centrul urban fortificat de la Pietroasele (deloc întâmplător, punctul terminus al Brazdei lui Novac de Nord¹), centru care a servit drept oficiu al autorităților imperiale pentru relațiile cu vizigoții și – opinăm noi – drept capitală politico-administrativă (posibil și ecleziastică²) a Gothiei Getice³.

În ceea ce privește sectorul nordic al frontierei domeniului teritorial goto-getic, este dificil de contestat faptul că un segment important al acestuia era reprezentat de Valul lui Traian de Nord. Pe de o parte, caracteristicile constructive ale acestui *limes* sunt într-un totu analoge celor de la Valul lui Traian de Sud, ceea ce implică prezumția că cele două *limes*-uri au fost amenajate simultan, având aceeași valoare de întrebuințare și același constructor. Pe de alta, nu putem să nu observăm că acest *limes* urmează îndeaproape o linie de demarcație bine pusă în evidență în epocile anterioare, anume cea dintre arealele de locuire ale geților și, respectiv, carpilor⁴.

În fine, sectorul vestic al Gothiei Getice pare să fi urmat îndeaproape un alt *limes* roman, anume aliniamentul Alutanus/Transalutanus, care constituise frontiera administrativă a provinciei mai mult sau mai puțin dezafectate Dacia Augusti. Știm că la vest de acest aliniament locuiau limiganții picensi, o populație reprezentând fără dubiu foștii provinciali daco-romani care continua să dețină un statut juridic de dependență față de Imperiu, și că această populație (care dispunea de instituții proprii, administra fortificații și manifesta voință politico-militară distinctă) se dovedise suficient de numeroasă ca să se poată opune invaziei goto-taifale din anul 332, iar mai apoi să opereze în câteva rânduri împotriva provinciilor imperiale de la sud de Dunăre, până când trimișii Constantinopolului vor reuși (*nota bene*, doar prin negocieri) să-și

¹ Funcția principală a acestui *limes* era similară cu cea a valurilor de pământ din sudul Moldovei: garantarea controlului imperial exclusiv asupra navigației pe Dunăre și, în secundar, gestionarea relațiilor cu formațiunile din Barbaricum-ul nord-dunărean. Faptul că atât Brazda lui Novac (cu care trebuie asociate podul de la Sucidava și reamenajarea drumului până la Romula Malva), cât și centrul urban fortificat de la Pietroasele sunt amenajate în secolul IV, în timpul lui Constantin cel Mare și al urmașilor săi direcți, converge cu dovezile arheologice privitoare la reamenajarea în același timp a Valului lui Traian de Sud (o consistentă prezență a materialului de tip Sântana de Mureș-Cerneahov – vezi Matveev-Vornic 2022, 283-305) și este obligatoriu de pus în legătură cu relațiile dintre Imperiul Roman și Gothia Getică.

² Localizarea în acest microareal a evenimentelor legate de martiriul lui Sava Gotul furnizează un puternic argument în acest sens.

³ Descoperirea în imediata proximitate a acestui centru a tezaurului „Cloșca cu puii de aur”, destinat conducerii supreme a formațiunii geto-gotice, constituie un argument în plus în favoarea acestei interpretări. În opinia noastră, centrul de la Pietroasele nu exercita și funcția de comandament militar al vizigoților, acesta din urmă fiind de căutat în zona pe care o desemnăm în prezent drept Bugeac.

⁴ Relația dintre goți și carpi este bine surprinsă de izvoarele scrise. Goții își fac apariția la Dunărea de Jos și Marea Neagră în asociere cu carpii, iar romanii depun eforturi semnificative (și încununată de succes) pentru a destrăma această coaliție (vezi episodul cu guvernatorul Tullius Menophilus al Moesiei Inferior din anul 238 – Preda 2000, 91, Buzoianu-Bărbulescu 2012, 48, Lichiardopol 2010, 21-22). Transformarea domeniului politico-teritorial al goților într-un stat tampon este, la rândul său, de natură să contribuie la amplificarea tensiunilor dintre carpi și goți, ceea ce justifică existența unei frontiere de control imperial.

restabilească hegemonia¹. Știm, de asemenea, că, pe durata operațiunilor întreprinse împotriva goților în anii 365-368, forțele armate ale împăratului Valens nu pot face uz de podul de la Sucidava pentru a traversa Dunărea, alegând, în 367, să facă un pod de vase (Fabian 2006, 231, Wolfram-Dunlap 1990, 67, Madgearu 2008-c, 86 și urm.), iar în 368 abandonând invenția din cauza apelor revărsate ale fluviului (Wolfram-Dunlap 1990, 67). Aceste detalii se constituie într-un probatoriu greu de ignorat în favoarea interpretării că domeniul teritorial al goților nu se extindea la vest de aliniamentul Alutanus/Transalutanus.

Limitele vest-nord-vestice ale domeniului teritorial aflat sub controlul goților sunt mai dificil de stabilit, faptul datorându-se însă în primul rând condițiilor de relief. Aici se află Montes Serrorum (Carpații de Curbură), unde, în luna mai a anului 367, se retrag forțele goto-getice din fața trupelor lui Valens; dar mai ales aici se află întinsul domeniu al Caucaandului, patria caucoensilor antici, unde, în 376, își vor găsi adăpostul regele Athanaric și toți cei care nu vor urma calea refugierii la sudul Dunării din calea hunilor. Putem conchide, deci, că Gothia Getică includea ceea ce astăzi desemnăm drept Podișul Central Moldovenesc și bazinul Siretului Inferior, precum și toate depresiunile sectorului sudic al Carpaților Orientali.

Estimări demografice

Așadar, Gothia Getică ocupa, în limitele sale consacrate în secolul IV, un teritoriu însumând o suprafață de, cu largă aproximație, 60.000 de kilometri pătrați², comparabilă cu cea a provinciilor imperiale sau cu cea a statelor medievale care s-au format ulterior în regiune. Să examinăm, în continuare, datele demografice de care dispunem. Cifra de referință, corespunzând anului 378, este de 200.000 de locuitori, cu precizarea, esențială, că această este doar componenta etnic gotică a populației și nicidecum populația totală a domeniului gotic de la Dunărea de Jos. Informația ne este furnizată de Eunapius, care precizează că în cei 200.000 de refugiați sunt incluși luptătorii și familiile acestora. Deși informația este consistent susținută prin analiza logică a consecințelor (strămutarea unei asemenea mase demografice generează instantaneu probleme cu alimentele, iar în confruntările armate care se declanșează între refugiați și trupele imperiale, goții dovedesc că dispun în mod repetat de efective care surclasează forțele romane), cifra a fost pusă adesea sub semnul întrebării, fără însă a fi furnizate contraargumentele adiacente. Informația furnizată de Eunapius este însă susținută și de alte surse.

Relatând traversarea fluviului, după ce precizează că traversarea a durat mai multe zile, că a fost asistată de flota imperială și că s-a efectuat și pe parcursul nopților,

¹ Argumentele pentru identificarea limiganților picensi ca urmași ai provincialilor daco-romani (și, în subsidiar, a limiganților amicensi, ca urmași ai foștilor daci liberi din vecinătatea provinciei tranice), pe larg expuse la Nistorescu 2015.

² Mai exact, între 55.000 și 70.000 de kilometri pătrați.

Ammianus Marcellinus se limitează să afirme că goții care au traversat Dunărea nu au putut fi numărați din cauza numărului lor foarte mare (Ammianus Marcellinus, *Historia Romana* 31, 4, 6). Dar Ammianus își continuă relatarea menționând pentru lunile care au urmat, deopotrivă, zeci de confruntări majore între goți și imperiali, soldate cu un număr impresionant de morți, precum și tentativele de asediere a unor orașe (printre ele, Marcianopolis și Hadrianopole), nu în cele din urmă, aria mare de dispersare a grupărilor gotice în teritoriile dintre Dunăre și Munții Haemus/Balcani și capacitatea forțelor lui Fritigern de a bloca unele trecători ale munților. Nu trebuie să ometem din analiză faptul că, după ce autoritățile imperiale își dovedesc slăbiciunea, resursele de care dispun goții strămutați la sudul Dunării sunt sporite cu contingente de refugiați ostrogoți, cu mercenarii taifali și chiar cu diferite categorii de provinciali (Ammianus îi menționează explicit pe mineri) care optează pentru alianța cu barbarii pentru a se sustrage împovărării fiscale. Dar capacitatea de luptă din primele luni de refugiu a goților este asigurată aproape exclusiv de bărbații apti de luptă din rândul celor 200.000 de oameni care au trecut fluviul în toamna anului 376; adică circa 40.000 de luptători.

Deloc întâmplător, această cifră ne este confirmată de o sursă independentă: *Getica* lui Iordanes¹. Evocând amenajarea de către împăratul Constantin cel Mare, pe locul vechiului oraș Bizantion, a noii capitale imperiale, Iordanes ne informează că goții au pus la dispoziția împăratului, prin tratat, o armată de 40.000 de oameni (Iordanes 1986, 41/108). Mărturia lui Iordanes este, la rândul său, consistent susținută. Goții fuseseră, până în anul 324, aliații lui Licinius, dar acesta fusese înfrânt de Constantin în anii 314 și 318² și, în cele din urmă, în 324³, drept pentru care ei își reînnoiesc statutul de foederati ai Imperiului Roman recunoscând suzeranitatea celui rămas singurul împărat. Efectivele pe care goții le pun la dispoziția lui Constantin cel Mare sunt, avem a deduce, rezerva militară pe care aceștia o pot mobiliza în scopul apărării frontierei dunărene a Imperiului⁴. Ele reflectă potențialul demografic al goților din preajma anului 330 (când este inaugurată noua capitală de la Constantinopol), deci cu aproape jumătate de secol (două generații) înainte de refugierea la sudul Dunării, dar tot Iordanes este cel care ne spune că goții au dispus de aceleași efective militare și în generațiile care au urmat, până în vremea sa – informație pe care, în logica demografică aici urmărită, trebuie s-o interpretăm ca reflectând o lungă perioadă de echilibru demografic.

¹ De reținut că narațiunea lui Iordanes oferă, și ea, tabloul unei crize a refugiaților de mare amplitudine (implicit și a insurecției împotriva autorităților imperiale), însă fără ca autorul să avanseze cifre.

² Constantin cel Mare va adopta, de altfel, titlul de *Gothicus Maximus* atât în 315, cât și în 319 (Wolfram-Dunlap 1990, 59, Preda 1994, 349).

³ Petolescu 2000, 339, Wolfram-Dunlap 1990, 59-60. Executarea lui Licinius (nota bene, în urma descoperirii intențiilor acestuia de a se retrage în Gothia Getică, în Munții Serri, pentru a organiza o contraofensivă) face lipsită de obiect fidelitatea goților față de adversarul lui Constantin.

⁴ Că acesta este ordinul de mărime al forțelor armate gotice o demonstrează și faptul că goții pot detașa pentru campaniile la distanță contingente de mai multe mii de luptători, așa cum au făcut-o în anul 365, când au trimis în sprijinul uzurpatorului Procopius un corp de 3.000 de oameni (Curran 2008, 89-90, Rădulescu 2010, 506, Treadgold 1997, 64-65).

Cei 200.000 de goți reprezintă însă doar o componentă, importantă fără îndoială, a ansamblului demografic al Gothiei Getice. Populația-substrat a acestei formațiuni politico-militare, geții, sunt semnificativ mai numeroși – iar în sprijinul acestei aserțiuni vom invoca mai mult decât argumentul logico-istoric că întreținerea unei populații cu un puternic profil ocupațional războinic, precum goții, implică cu necesitate absolută existența unei populații de câteva ori mai numeroasă care să furnizeze resursele de hrană necesare și să-și asigure totodată și propria-i subzistență. Să începem prin a preciza că existența populației autohtone este explicit atestată de izvoarele momentului. Relatările din jurul evenimentelor care au însoțit martiriul lui Sava Gotul, din anul 372, certifică faptul că autohtonii trăiesc în comunități distincte de cele ale goților, care-și fac simțită prezența doar prin intermediul unor demnitari¹; comunitățile în cauză sunt nu doar autonome, ci și semnificative ca nivel de locuire, de vreme ce ele găzduiesc importante grupări de credincioși creștini, cu ierarhii lor cu tot (Popescu 2010-b, 596-597, Preda 1996, 276, Băjenaru 2010, 22). Dispunem, de asemenea, și de un indicator al faptului că populația autohtonă era, de departe, cea mai numeroasă componentă demografică a Gothiei Getice. În primăvara anului 332, goții, pe atunci foederăți imperiali, au lansat (probabil, cu dorința de a valorifica în favoarea lor slăbiciunea deja manifestată de o altă grupare foederată Imperiului, sarmații iazygi) o amplă campanie împotriva hegemonilor din bazinul Tisei și Dunării Mijlocii, uriașele efective puse în mișcare determinându-i pe iazygi să procedeze la înarmarea supușilor lor amicensi – cu efectul știut că aceștia din urmă au refuzat să dezarmeze ulterior, afirmându-și autonomia (Ioniță-b 2010, 800, Wolfram-Dunlap 1990, 61). În afara coaliției iazygo-amicense, pentru înfrângerea uriașei armate gotice a fost însă nevoie și de intervenția unui important corp al armatei imperiale, care a operat sub comanda viitorului împărat Constantius al II-lea; aceasta va reuși să provoace armatei gotice, în confruntările din zona Banatului de azi și în bătălia decisivă din 12 mai, de pe traseul dintre orașele Margum și Augustoflaviensia, pierderi de circa 100.000 de oameni (Benea 2013, 342, Cameron 2008, 105, Petolescu 2000, 339), ceea ce ne obligă să deducem că efectivele totale angajate erau de cel puțin două, trei ori mai numeroase. Este adevărat, goții își coalizaseră pentru această campanie și pe taifali, dar aceștia puteau contribui cu efective cel mult comparabile cu cele eminentamente gotice, cifrate, cum am văzut, la 40.000 de oameni. Cum, în afara goților și taifalilor, izvoarele nu rețin alte grupări participante (carpii, bunăoară, au fost frecvent menționați distinct în alianțele cu goții), eventuala participare a unor comunități terțe se va fi limitat la contingente reduse; ca atare, singura posibilitate de luat în calcul este aceea că grosul acestei armate a fost asigurat prin mobilizarea unei mari părți a barbaților apti de luptă din rândul comunităților autohtone.

Vom încerca o estimare mai riguroasă. La începutul secolului II, în contextul cuceririi regatului Daciei de către armatele împăratului Traian și a organizării noii

¹ Sunt explicit atestați principele vizigot Rothesteos și fiul său Atharid, precum și demnitarul militar Wingurich (Heather 2008, 494).

provincii imperiale, a fost efectuat un recensământ al țării nou încorporate¹, al cărui ecou îl va face istoricul constantinopolitan Ioannes Lydus. Lydus își scrie opera patru secole după recensământul lui Traian, dar îl citează explicit pe Criton de Heraclea, medic și procurator al împăratului Traian, care fusese participant nemijlocit la campania de cucerire a Daciei și care redactase tratatul *Getica*, între timp pierdut; Lydus fiind la rândul său înalt magistrat al curții imperiale din Noua Romă, a putut avea acces direct la documentele în cauză². Pasajul care ne interesează este II.28 din tratatul *De Magistratibus rei publicae Romanae*: „...Traian învingând pe Decebal, regele geților și aducând Romei, după cum o afirmă Crito, care a luat parte la război, (...) mai mult de cinci sute de mii de bărbați, foarte războinici, cu arme cu tot”³. Acest efectiv de războinici corespunde unei populații totale de 2,5 milioane de locuitori, respectiv, a unei densități de locuire semnificativ peste 8 locuitori pe kilometru pătrat⁴. Teritoriul Gothiei Getice făcuse parte integrantă a regatului Daciei, reprezentând circa o cincime din suprafața totală, pentru ca după cucerire să fie inițial anexat provinciei Moesia, iar la un anumit moment – cel mai probabil, în contextul reorganizării Daciei de către împăratul Hadrian – să fie externalizat și pus sub controlul nominal al sarmaților roxolani.

Dacă am considera că teritoriul regatului Daciei a fost omogen locuit, suprafeței ulterior apropiate de Gothia Getică i-ar reveni - și atragem atenția că avem în vedere situația de la începutul secolului II – circa 500 de mii de locuitori. Dar Subcarpații au avut în toate epocile istorice o densitate de locuire cel puțin dublă față de media ansamblului teritorial discutat (deloc surprinzător, în condițiile în care această regiune funcțională furniza deopotrivă resurse pentru o economie agro-pastorală complexă, acces la resurse materiale diverse și, esențial, condiții de apărare naturală), iar analiza teritorială a descoperirilor arheologice din primele secole ale erei noastre vine să confirme această aserțiune⁵. O populație totală de circa un milion de locuitori (corespundând unei densități de 15-16 locuitori pe kilometru pătrat) pentru teritoriul pe

¹ Vezi și Beloch 1886, 462-465.

² O detaliere a problematicei și argumentației, la Nistorescu 2019.

³ Popa-Lisseanu 2007, 295 (în traducerea autorului). O traducere aproape identică, în Fontes (FHDR II, 1970, 492-495).

⁴ Suprafața totală a regatului Daciei (care a fost adjudecat integral de împăratul Traian la cucerire, fiind însă divizat din rațiuni de control, parte pentru a fi organizat ca o provincie nouă, parte pentru a fi anexat Moesiei) este estimabilă la 260-280 de mii de kilometri pătrați, în funcție de modul în care se iau sau nu în considerare sitemele mlăștinoase din Câmpia Tisei. Printre cheile de control ale acestei estimări pot fi amintite mențiunile din Geografia lui Claudiu Ptolemeu privitoare la cele 45 de așezări suprarurale ale Daciei (în cvasitotalitatea lor identificate, deci ușor de raportat teritorial) – vezi Popa-Lisseanu 2007, 262-263, Pârvan 1982, 151-156, informația despre circumferința de un milion de pași a Daciei - Rufius Festus, *Breviarum* 8 (cf. Fontes II 970, 43-44) ș.a.m.d.

⁵ O dezvoltare a subiectului, la Laurențiu Nistorescu, *Schiță de istorie politico-militară a Gothiei Getice* (2), în curs de apariție.

care s-a dezvoltat Gothia Getică nu este neverosimilă¹; dimpotrivă, valoarea ar fi convergentă cu informațiile privind capacitatea de mobilizare dovedită de vizigoți în anul 332 (când, amintim, doar pierderile înregistrate în bătălia decisivă cu trupele imperiale s-au cifrat la circa o sută de mii). Vom pondera totuși această estimare, ținând cont de faptul că teritoriul reconstituit pentru regatul goților nord-dunăreni cuprindea și o suprafață montană deloc neglijabilă (până la o cincime din total), formă de relief care – în absența unor centre de tip urban – impune densități de locuire semnificativ mai reduse. Ca atare, considerăm că vom fi mai aproape de realitate dacă operăm, pentru teritoriul de referință, cu o densitate de 12-14 locuitori pe kilometru pătrat, corespunzând unei populații totale de cica 800 de mii de locuitori, respectiv, unei forțe mobilizabile militar de circa 150 de mii de oameni (dintre care 40.000 constituia aportul componentei eminentemente gotice).

Repetăm, acesta era tabloul demografic la începutul secolului II, în vreme ce întâmplările asociate refugierii gotice la sudul Dunării se petrec zece generații mai târziu, după aproape două secole. Pentru o „actualizare” aferentă secolului IV, suntem nevoiți să apelăm la modelările generice puse la dispoziție de demografia istorică². Majoritatea acestor modelări au ca numitor comun constatarea că, la nivelul continentului european³ (sau, după caz, al Imperiului Roman – analizat pentru maxima sa expansiune teritorială), între anii 200 î.Hr. și 200 d.Hr. s-a înregistrat o creștere semnificativă a populației, susținută de factori precum echilibrul climatologic al perioadei, urbanizarea intensivă și rapida distribuție a tehnologiilor avansate (pentru acea dată) la scara continentală, în condițiile expansiunii Imperiului Roman; respectiv, că după anul 200 d.Hr. s-au înregistrat scăderi semnificative ale populației, estimându-se că în secolele IV-VI a fost pierdut întregul avans demografic realizat în cele patru secole anterioare. Pentru anul 400 d.Hr., deci în generația care a fost martora refugiului gotic la sudul Dunării, estimarea la nivelul continentului european indică 36 de milioane de locuitori⁴, respectiv, o valoare foarte apropiată celei de la începutul secolului II d.Hr., când s-a produs cucerirea Daciei și, implicit, „recensământul Lydus”.

Punerea sub semnul întrebării a ipotezelor pe care sunt construite aceste modelări⁵, mai ales atunci când în discuție este situația dintr-o regiune particulară, cu

¹ Estimările antice privitoare la Dacia nu trebuie scoase din contextul general al administrației romane de a efectua recensăminte și a determina dimensiunile militare și generale ale populațiilor cu care intrau în contact, aceste informații fiind de însemnătate vitală pentru funcționarea statului roman.

² Trebici 1991, cap. ”Evoluția numărului populației Terrei”, cu bibliografia aferentă (în special John D. Durand, *The Modern Expansion of World Population*, în *Proceedings of the American Philosophical Society* 1967 și, respectiv, Jean-Noel Biraben, *Essai sur l' evolution du nombre des hommes*, în *Population* (I.N.E.D.), nr. 1/1979).

³ Cifrele avansate pentru continentul european: circa 25 de milioane de locuitori în anul 200 î.Hr., circa 31 de milioane pentru anul 1 d.Hr., circa 44 de milioane pentru anul 200 d.Hr. (vezi Trebici 1991, 54-55).

⁴ Trebici 1991, 54-55, tabelul 6 și comentariile.

⁵ Privitor la fundamentarea raționamentelor metodologice de demografie istorică aici utilizate, vezi și Willigan-Lynch 1982, Trebici 1975 și, respectiv, Zheng 2010.

suficiente diferențe specifice față de media continentală, este pertinentă. Totuși, evaluarea globală a variabilelor care ar putea modifica, într-un sens sau altul, estimarea demografică pentru cazul punctual al Gothiei Getice, generează o rezultantă probabilistică aliniată tendințelor pentru ansamblul continentului. Ne oprim, pentru exemplificare, asupra a două dintre variabilele în cauză. Astfel, modelele mai sus invocate postulează că, începând cu perioada de anarhie militară din secolul III, mediul urban din cuprinsul Imperiului Roman intră într-o perioadă de declin, în primul rând ca urmare a perturbării modelului economic axat pe finanțarea centralizată a marilor lucrări de infrastructură și în plan secundar ca efect al deteriorării gradului de securitate oferit de orașe propriilor locuitori. Această prezumție se validează pentru o mare parte a mediului urban din Imperiu (fosta provincie Dacia Augusti constituie un exemplu tipic), dar nu are caracter general nici măcar *intra limes*, iar în Barbaricum – deci și în Gothia Getică – este cu totul inoperantă, întrucât aici nu există un mediu urban relevant sub aspect demografic și economic. Un alt factor frecvent identificat de modelele citate ca responsabil pentru generalizarea tendinței de descreștere demografică la scară macrorregională, anume confruntarea cu valurile de migratori, trebuie tratat mai degrabă ca o eroare metodologică: dacă este adevărat că populațiile imigrante au generat insecuritate și perturbări (uneori de durată) ale mediului social-economic, nu mai puțin adevărat este că pătrunderea lor pe teritoriul european a constituit un aport demografic deloc neglijabil, în condițiile în care fiecare dintre aceste comunități număra zeci sau chiar sute de mii de indivizi. În cazul particular al Gothiei Getice, ne aflăm în situația în care comunitățile migratorii s-au înlocuit practic unele pe celelalte: sarmații pe bastarni, goții pe sarmați, hunii pe goți, pentru a-i aminti doar pe principalii actori colectivi.

De altfel, aceasta este și imaginea pe care ne-o oferă coroborarea izvoarelor de care dispunem, deja citate mai sus, privitoare la faptul că, cel puțin de-a lungul secolului IV, componenta gotică a Gothiei Getice a staționat în jurul valorii de 200.000 de locuitori, respectiv, a unei forțe mobilizabile militar de 40.000 de oameni.

Ecuția lingvistică

Înainte de a pune în discuție componenta lingvistică a acestei evaluări demografice, considerăm absolut necesar să precizăm că rezultatul estimării noastre nu trebuie înțeles ca o valoare riguros numerică, ci exclusiv ca determinarea unui ordin de mărime. Gradul de acuratețe este limitat nu doar de precaritatea surselor documentare (pe care modelele demografice și raționamentele logico-istorice le pot compensa doar în mică măsură), ci și de natura obiectului cercetării. Nu trebuie să ometem faptul că determinarea mărimii unei populații pentru un anumit interval de timp este (inclusiv în prezent) doar o operațiune probabilist-statistică, întrucât populația în cauză are o dinamică determinată în principal de raporturile dintre natalitate și mortalitate, respectiv, dintre imigrație și emigrație. În plus, pentru toate epocile preindustriale, implicit și pentru orizontul de timp și contextul geo-spațial aici avute în vedere, modelul

demografic funcțional, caracterizat prin speranță redusă de viață, natalitatea ridicată și mortalitate (inclusiv mortalitate infantilă) foarte înaltă conduce la fluctuații sezoniere dramatice ale totalului: o succesiune de recolte proaste, o iarnă aspră, o epidemie sau o campanie militară cu consecințe dezastruoase (cum am văzut că a fost cea din anul 332) poate diminua masa demografică, pentru un număr oarecare de ani, chiar cu mai mult de o cincime¹.

Chiar așa stând lucrurile, rezultatul acestei evaluări ne permite să avem o imagine mai corectă asupra societății analizate. Putem afirma, pe această bază, că trebuie să luăm în considerare faptul că societatea în discuție număra multe sute de mii de indivizi (în mod categoric, peste o jumătate de milion), ceea ce, printre altele, implică faptul că avea o structură internă ce depășea cu mult arhitectura unei lumi eminentemente tribale. Putem determina, de asemenea, un raport generic între substratul autohton getic (sau, mai riguros, geto-roman) și adstratul migrator vizigot: de trei la unu. Nu în ultimul rând, putem estima, tot ca ordin de mărime, și numărul așezărilor stabile care va fi constituit în acea epocă și acel areal baza edificiului politico-juridic al Gothiei Getice: între trei și cinci mii de localități, considerând ca medie probabilistică 50 de gospodării (familii nucleare) pentru o așezare.

Acest raport numeric de trei la unu dintre substratul geto-roman și adstratul vizigot este de natură să contribuie la clarificarea modului în care s-a derulat procesul de aculturație și, în succesiunea acestuia, cel de sinteză cultural-lingvistică într-un areal care nu a fost integrat administrativ suprastatului roman (decât pentru o durată foarte scurtă, de sub o generație²), nu a avut parte de colonizări cu element latin și/sau de instituții specifice provinciilor imperiale, respectiv, nu a cunoscut un proces de urbanizare intensivă³. În acest context chiar sintagma „geto-roman” se cere clarificată. Și vom porni, în acest scop, de la faptul incontestabil că fondul demografic al societății din teritoriul aici discutat continua să fie, și în secolul IV (și, de altfel, și în secolele care vor urma) cel getic. Dispunem mai întâi, ca probatoriu, de informațiile detaliate și convergente furnizate de geografii Strabon și Ptolemeu, cel de-al doilea oferindu-ne și date cu privire la compoziția pe neamuri (*gens, ethne*)⁴ a populației autohtone, la cumpăna dintre secolele I și II d.Hr. Astfel, în regiunile nordice ale străvechiului regat al Geției preromane – reorganizate în epoca analizată aici, în formațiunea pe care am convenit s-o denumim Gothia Getică – geograful alexandrin Ptolemeu consemnează

¹ Se consideră că, în condițiile sociale și economice specifice societăților preindustriale, o scădere de până la circa 20 la sută este recuperabilă în cursul unei singure generații.

² Între anii 106-117, când a fost temporar anexat Moesiei.

³ Prezumăm că Gothia Getică a avut totuși elemente de urbanitate, atât prin coloniile romane și chiar preromane din zona de contact (Tyras în primul rând, devenit la un moment dat bază navală pentru expedițiile navale ale goților, Aliobrix ș.a.m.d.), cât și prin centrele locale cu funcții supraturale (sedii ale demnitarilor civili, militari și religioși, centre meșteșugărești și comerciale), dintre care cel puțin așezarea de la Pietroasele s-a distins și printr-o amprentă edilitară cu specific cel puțin protourban.

⁴ Fără a intra aici în detalii, vom preciza că neamurile sunt uniuni tribale istoricizate.

existența (printre cele 15 comunități regionale ale Daciei) a cauconilor, cotensilor și siensilor, iar în arealul dintre gurile Dunării și Nistrul inferior, pe britogali, peucini (avangarde ale grupului pan-bastarn) și tyrageți (Ptolemeu, *Geografia* 3,5 și 3,8, conf. Pârvan 1982, 147-148). Cauconii continuă să fie atestați și la sfârșitul secolului IV, chiar în contextul refugierii goșilor la sudul Dunării, prin toponimul Cauceland. În legătură cu cotensii, pe care încă Pârvan îi considera o populație alogenă, de eventuală dacizare tardivă, se poate formula prezumția (la care noi subscriem) că reprezintă o avangardă timpurie a migrației gotice¹. Dacă nu avem informații despre siensi (împrejurare îndeajuns explicată prin faptul că, datorită proximității cu lumea romană, ei se identifică pe deplin cu eticheta generică de geți), avem în schimb informații despre alte neamuri geto-dacice din vecinătate, în particular despre carpi². În ceea ce-i privește pe peucinii și britogalii din Bugeac, aceștia au fost substituiți (încorporați, mai probabil decât alungați) de sarmați, care la rândul lor au fost înlocuiți de goți.

Izvoarele literare sunt suficient de generoase în a-i menționa pe geți în contemporaneitatea goșilor de la Dunărea de Jos și în generațiile imediat succesoare: bunăoară, în anul 341 (când episcopul Eusebiu de Nicomedia îl instalează pe Ulfila episcop în „țara geților” (Wolfram-Dunlap 1990, 77-78)), în 391 (când „geții și bastarnii” se confruntă la sudul Dunării cu armata comandată de *magister equitum* Promotus (Madgearu 2010, 175)), în 394 (când, potrivit poetului Claudianus, geții și nu goții sau hunii întreprind raiduri majore la sud de fluviu) etc., precum și târziu, ca în 458 (când Sidonius Apollinarus consemnează participarea unor contingente de mercenari geți în armata recrutată de împăratul Flavius Julius Valerius Maiorianus al Imperiului de Apus (Gracanin 2006, 57-58)) – pentru a nu mai vorbi despre ampla și insistentă coexistență a geților cu goții pe care Iordanes a amplificat-o până la identificarea unora cu ceilalți.

Continuitatea geților în vechea Geție (partea răsăriteană a regatului decebalic) fiind deci mai presus de îndoială, avem a examina sumar relațiile cultural-lingvistice ale acestora cu factorul roman, în condițiile (deja amintite) în care ei au făcut parte efectiv din Imperiul Roman doar pentru un deceniu. Dacă în arealul getic nu s-au configurat elementele unei latinizări intensive, prin mijloacele colonizării și administrației efective, nu mai puțin adevărat este că, la fel ca în Dacia occidentală de dinainte de transformarea sa în provincie (și de după destructurarea într-un fel sau altul a provinciei), trebuie să vorbim despre o îndelungată latinizare de contact și de hegemonie cultural-economică. Schimburile comerciale din spațiul geto-dacic glisează dinspre *commonwealth*-ul elenistic spre noua putere romană încă din secolele III-II î.Hr., ajungând la un grad de intensitate care a impus în secolul I î.Hr. abandonarea

¹ Nu doar convergența etnonimică pledează pentru această ipoteză de lucru, ci și faptul că ei se situează pe culoarul de migrație a goșilor (axa Vistula – Prut/Nistru), unde sunt întâlniți cu circa două-trei generații mai devreme de sosirea grupării gotice principale.

² Am evocat în suficiente rânduri colaborarea militară a carpilor și goșilor în campaniile antiromane, motiv pentru care nu vom mai insista pe acest item.

etalonului monetar macedonean în favoarea celui roman. Începând cu epoca lui Augustus, Imperiul Roman devine vecin nemijlocit al lumii daco-getice, preluând gradual (prin cuceriri, alianțe personale și dominație tehnico-economică) controlul circuitelor comerciale locale și chiar teritorii. Toate acestea s-au reflectat în plan cultural-spiritual încă de timpuriu (mărturiile lui Publius Ovidius Naso sunt elocvente în acest sens) și implicit în limbă. Instituirea unui control mai mult sau mai puțin nominal al sarmaților roxolani în spațiul getic, de altfel cu consensul autorităților imperiale, a creat de fapt o nouă presiune asupra populației autohtone pentru utilizarea limbii latine, singurul vehicul lingvistic în care elitele, iar mai apoi categorii mai largi ale comunităților getice și sarmatice puteau dialoga. Recrutarea de mercenari pentru armatele romane, sosirea în regiunile Dunării de Jos a misionarilor creștini (și nu numai), cooperarea intensă cu salba de așezări urbane de pe aliniamentul dunărean ș.a.m.d. s-au constituit în tot atâtea noi mecanisme de favorizare a utilizării tot mai extinse a vehiculului lingvistic latin.

Desigur, nu avem temeuri să prezumăm că limba geto-dacică și-a redus valoarea de întrebuințare, mai ales în condițiile în care cea mai mare parte a membrilor comunităților autohtone nu intrau decât accidental în contact direct cu interlocutori în raport cu care utilizarea latinei să fie imperativă. Dar, cu certitudine, la orizontul de timp la care vizigoții se impun aici ca hegemon militar, idiomul geto-dac era deja înscris pe o traiectorie a mutațiilor creolizante, care – alături de alte aspecte ale vieții cultural-spirituale din Gothia Getică, surprinse de izvoare, începând cu constituirea unei ierarhii elaborate a cultului creștin – ne obligă să luăm în considerare faptul că populația getică de aici se afla într-un proces accentuat de aculturație, justificând ca atare necesitatea utilizării unei noi etichete: cea de geto-romani.

Substituirea sarmaților cu vizigoții nu a făcut decât să accentueze rolul vehiculului cultural-lingvistic latin, reducând până la valori ne semnificative eventualele influențe iranoide – așa cum, după plecarea consistentei populații gotice, influențele protogermanice se vor restrânge și ele la valori marginale. Dar faptul că elementul hegemon vizigot a fost atât de consistent sub aspect numeric vreme de aproape un secol și jumătate a cântărit mult (și) în ecuația lingvistică a epocii, aplicând deopotrivă procesul de aculturație al majorității autohtone și necesitatea de utilizare extinsă a singurului idiom intercomunitar la îndemână în întreaga primă jumătate de mileniu postareliană.

Referințe bibliografice

Volume

- Mihăescu, Haralambie, Ștefan, Gheorghe, Hîncu, Radu, Iliescu, Vladimir, Popescu, Virgil C. 1970. *Fontes Historiae Dacoromanae/Izvoarele istoriei României*, vol. II. Ed. Academiei RSR, București.
- Băjenaru, Constantin. 2010. *Minor Fortification in the Balkan-Danubian Area from Diocletian to Justinian*. Ed. Mega, Cluj-Napoca.
- Beloch, Karl, Julius. 1886. *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*. Ed. Von Duncker & Humblot, Leipzig.

- Benea, Doina. 2013. *Istoria Banatului în antichitate*. Ed. Excelsior Art, Timișoara.
- Buzoianu, Livian, Bărbulescu, Maria. 2012. *Tomis, comentariu istoric și arheologic*. Ed. Ex Ponto, Constanța.
- Ioniță, Ion. 1989. *Din istoria și civilizația dacilor liberi – Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II-IV e.n.*. Ed. Junimea, Iași.
- Iordanes. 1986 *Getica*. Popa-Lisseanu, G. (trad., ed.), Ed. Nagard, Roma.
- Jones, Arnold Hugh Martin, Martindale, John Robert, Morris, J. 1971. *The Prosopography of the Later Roman Empire: vol. I A.D. 260-395*, Ed. Cambridge University Press, Cambridge.
- Pârvan, Vasile. 1982. *Getica, o protoistorie a Daciei*. Florescu, Radu (ed.), Ed. Meridiane, București.
- Petolescu, Constantin C. 2000. *Dacia și Imperiul Roman*. Ed. Teora, București.
- Preda, Constantin (ed.). 1994. *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*. vol. AC, Ed. Enciclopedică, București.
- Popa-Lisseanu, Gheorghe. 2007 *Dacia în autori clasici*. Ed. Vestala, București.
- Preda, Constantin (ed.). 1996 *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*. vol. DL, Ed. Enciclopedică, București.
- Preda, Constantin (ed.). 2000. *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*. vol. III-MQ, Ed. Enciclopedică, București.
- Trebici, Vladimir. 1975. *Mică enciclopedie de demografie*. Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- Trebici, Vladimir. 1991. *Populația Terrei*. Ed. Științifică, București.
- Willigan, J. Dennis, Lynch, Katherine A. 1989. *Sources and Methods of Historical Demography: Studies in Social Discontinuity*. Ed. Academic Press, New York.
- Wolfram, Herwig, Dunlap, Thomas J. 1990. *History of the Goths*. Ed. University of California Press, Oakland.
- Zheng, Yi. 2010. *Demography. Encyclopedia of Life Support Systems*. vol. I, Ed. UNESCO, Ed. Eolss Publishers Co. Ltd., Oxford, UK.
- Zugravu, Nelu (ed.) 2008. *Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis/Izvoarele istoriei creștinismului românesc*. Ed. Universității "Alexandru I. Cuza", Centrul de Studii Clasice și Creștine, Iași.

Articole

- Cameron, Avril. 2008. *The reign of Constantine A.D. 306-337*, în Bowman Alan K., Garnsey, Peter, Cameron, Averil (ed.), "The Cambridge Ancient History", vol XII "The Crisis of Empire A.D. 193-337", Ed. Cambridge University Press, Cambridge, p. 90-109.
- Fabian, Istvan. 2006. *Relațiile romano-barbare la nordul Dunării de Jos. Între necesitate politică și aculturație. I. Considerații introductive. Dihotomia roman-barbar. Societățile de frontieră în antichitatea târzie*, în Țiplic, Ioan Marian, Purece, Silviu Istrate (ed.), „Relații interetnice în spațiul românesc – Populații și grupuri etnice (II î.Hr.-V d.Hr.)”, Ed. GR-DRI, Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu – ICVPCTCE, Alba Iulia, p. 219-234.
- Gracanin, Hrvoje. 2006. *The Huns and South Pannonia*, în "Byzantinoslavica", Ed. Ceskoslovenske Akademie, Praga, 64/2006, p. 29-76.
- Heather, Peter. 2008. *Gots and Huns, c. 320-425*, în Cameron, Averil, Garnsey, Peter (ed.), "The Cambridge Ancient History", vol. XIII "The Late Empire A.D. 337-425", Ed. Cambridge University Press, Cambridge, p. 487-515.
- Ioniță, Ion. 2010. *Sarmații*. în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru (ed.), „Istoria Românilor”, vol. II „Daco-romani, romanici, alogeni”, ediția a II-a, Ed. Enciclopedică, București, p. 787-802.
- Lichiardopol, Dan. 2010. *Prezențe germanice la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului III și începutul secolului IV p.Chr.* în Voicu, Maria Lia, Ciupercă, Bogdan (ed.), „Arheologia mileniului I p.Chr. – Cercetări actuale privind istoria și arheologia migrațiilor”, Ed. Consiliul Județean Prahova, Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, Ed. Oscar Print, Ploiești, p. 17-37.

- Madgearu, Alexandru. 2008. *Războiul romano-gotic din anii 367-369*. în Țeicu, Dumitru, Câdea, Ionel (ed.), „Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin) – Studii în onoarea profesorului Victor Spinei”, Ed. Muzeul Brăilei, Ed. Istros, Brăila, p. 81-103.
- Madgearu, Alexandru. 2010. *Barbarian invasions in northern Scythia Minor during the 4th-5th century BC* (sic!). în „Peuce” serie nouă, nr. VIII/2010, p. 173-184.
- Matveev, Sergiu, Vornic, Vlad. 2022. *Valurile lui Traian din Basarabia: surse scrise, cercetări arheologice și interdisciplinare*, în Zanoci, Aurel, Băt, Mihail (eds.), „Descoperiri vechi și abordări noi în arheologia epocii fierului din spațiul tiso-nistrean. Materialele colloquium-ului de vară de la Saharna. Saharna, 28 iulie – 31 iulie 2022”, Ed. Universitatea de Stat din Moldova, Centrul de Arheologie „Ion Niculiță”, Chișinău, p. 283-305.
- Nistorescu, Laurențiu. 2015. *Contribuții la identificarea etnopolitică a limiganților lui Ammianus Marcellinus*, în „Acta Centri Lucusiensis” nr. 3A, Ed. CSDR Lucus, Timișoara, p. 14-31.
- Nistorescu, Laurențiu. 2019. *Populația Daciei în momentul cuceririi romane. Considerații derivate din „recensământul Lydus”*, în „Acta Centri Lucusiensis”, nr. 7A/2019, d. CSDR Lucus Timișoara, p. 70-81.
- Popescu, Emilian. 2010. *Organizarea Bisericii în secolele IV-VI*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru (ed.), „Istoria Românilor”, vol. II „Daco-romani, romanici, alogeni”, ediția a II-a, Ed. Enciclopedică, București, p. 561-631.